Alexandru Mareş

TÂLCUL EVANGHELIILOR ŞI *MOLITEVNICUL RUMÂNESC*

NOTE FILOLOGICE

1. O MOLITVĂ ARHIEREASCĂ ÎN *MOLITEVNICUL RUMÂNESC*?

Într-un articol recent consacrat cercetării a două liturghiere arhiereşti din secolul al XVII-lea, Zamfira Mihail s-a referit, printre altele, şi la rugăciunea rostită de arhiereu „pentru iertarea păcatelor”[1]. Păstrată în două variante, diferențiate în funcție de unul sau mai mulți destinatari, rugăciunea respectivă, care se întâlneşte prima dată în *Liturghierul* slavon al lui Macarie (1508), a fost tradusă în limba română în secolul al XVI-lea, fiind identificabilă în *Molitevnicul rumânesc* tipărit de Coresi[2]. Precizarea din urmă, deosebit de prețioasă la prima vedere, întrucât identifică o sursă necunoscută a cărții diaconului muntean, nu concordă însă cu orientarea calvină a tipăriturii respective. Prezența rugăciunii arhiereşti „pentru iertarea păcatelor” în cuprinsul *Molitevnicului* ni s-a părut de la bun început un nonsens, ştiut fiind că pentru calvini mântuirea nu poate fi dobândită prin intercesiunea clericilor. Or, pe paginile 210–211 aparținând ediției îngrijite de Vladimir Drimba nu aflăm textul acestei rugăciuni[3], aşa cum ne încredințează autoarea[4]. Pagina 210 cuprinde sfârşitul cântecului 3, începutul cântecului 4 „de ispovedanie” (după care urmează o lacună de câteva file) şi partea finală a cântecului 10, iar pagina 211 conține începutul cântecului 11 (*Cântec de Psaltire 120*)[5]. După cum observăm, în cuprinsul celor două pagini avem de-a face cu frânturi de text aparținând cântecelor calvine pe care prefața *Molitevnicului* le semnalează sub titlul *Cântecele den psalomi şi evanghelie*[6]. Pentru primele patru

[1] *Două* ***liturghiere arhiereşti*** *copiate de ieromonahul Ghervasie de la Putna (1676–1677). Preliminarii filologice* (extras din „Analele putnene”, VII, 2011, 1), p. 55–56.

[2] *Ibidem*, p. 56.

[3] Pentru textul slavon, vezi *Liturghierul lui Macarie*. Cu un studiu de P. P. Panaitescu şi un indice de Angela şi Alexandru Duțu [Bucureşti, 1961], p. 244–252, iar pentru textul românesc, vezi Dosoftei, *Dumnezăiasca liturghie. 1679.* Ediție critică de N. A. Ursu, Iaşi, 1980, p. 190–197.

[4] Zamfira Mihail, *op. cit.*, p. 56.

[5] Vezi Coresi, *Tâlcul evangheliilor şi Molitevnic rumânesc*. Ediție critică de Vladimir Drimba. Cu un studiu introductiv de Ion Gheție, Bucureşti, 1988, p. 210–211; pentru identificarea fragmentelor de filă pe care se păstrează textul cântecelor 10 şi 11, vezi Liviu Onu, *Precizări în legătură cu câteva fragmente găsite recent din* ***Molitvenicul*** *lui Coresi*, în „Limba română”, XXII, 1973, nr. 5, p. 453–466.

[6] Coresi, *Tâlcul evangheliilor şi Molitevnic rumânesc*, p. 189.

BDD-A6684 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 06:04:16 UTC)

cântece s-a stabilit că sunt traduse din maghiară după prima ediție (1562) a *Cărții de cântece* a lui Gergely Szegedi[7]. Probabil că aceeaşi sursă o urmează cântecele 11 şi 12.

Identificarea greşită înfăptuită de Zamfira Mihail a avut punctul de plecare, foarte probabil, într-un element din componența titlului pe care rugăciunea arhierească l-a căpătat în traducerea lui Dosoftei: *Molitva cea mare de la duhovnic, ucenicilor de ispovadă*[8]. Cântecul 4 din *Molitevnic* fiind *de ispovedanie*, autoarea a crezut că textul acestuia acoperă acelaşi conținut ca şi *Molitva cea mare ... de ispovadă*.

2. O IDENTIFICARE TEXTOLOGICĂ GREŞITĂ

Cu trei decenii în urmă, Florian Dudaş atrăgea atenția asupra unui manuscris descoperit în Cociuba Mare (j. Bihor), care s-ar fi aflat într-o strânsă legătură cu *Tâlcul evangheliilor*. Aparținând colecției profesorului Atanasie Popa din Cluj, manuscrisul bihorean, lacunar şi lipsit de epilog, reprezenta, în viziunea autorului, „o versiune locală amplificată" a textului coresian, scrisă de popa Mihai Românul[9]. Din parcurgerea titlurilor conținute pe filele 160–189[10], constatăm că în porțiunea respectivă sunt reproduse omiliile pentru duminica a şaptea după Paşti (a Sfinților Părinți), pentru duminica Rusaliilor, pentru Duminica Mare (a Tuturor Sfinților) şi pentru a doua şi a treia duminică după Rusalii.

Examinând scurtele fragmente transcrise de Florian Dudaş, precum şi textul unei pagini reproduse în facsimil, ne-am putut da seama că versiunea acestui manuscris nu are nimic a face cu presupusul original coresian. Dacă încercăm totuşi să stabilim o relație textologică, textul manuscrisului de la Cociuba Mare trebuie pus în legătură cu cel al *Cazaniei* lui Varlaam, punct de vedere pe care l-am avansat, fără a-l însoți de vreo argumentare, în 1994[11]. Nota de față ne oferă prilejul să reproducem conținutul paginii facsimilate din acest manuscris (e vorba de textul *Evangheliei după Matei*, zaceala 18) în paralel cu textele corespunzătoare din *Tâlcul evangheliilor* şi *Cazania* lui Varlaam.

---

[7] Atanasie Popa, *Originalul cântecelor din **Molitvenicul** tipărit de Coresi în 1564*, în „Limba română", XV, 1966, nr. 3, p. 259–265.

[8] Dosoftei, *Dumnezăiasca liturghie. 1679*, p. 190.

[9] *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983, p. 160, *Manuscrisele româneşti din bisericile Bihorului*, [Partea I], Oradea, 1985, p. 75–76, Partea a II-a, Oradea, 1986, p. 110–111 (se va cita în continuare Dudaş, *Manuscrisele*).

[10] Dudaş, *Manuscrisele*, Partea a II-a, p. 111.

[11] Ion Gheție, Al. Mareş, *Diaconul Coresi şi izbânda scrisului în limba română*, Bucureşti, 1994, p. 307.

BDD-A6684 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 06:04:16 UTC)

Tâlcul evangheliilor

Zise Domnul: „Lumina trupului iaste ochiul. Să amu fure ochiul tău prost, tot trupul tău luminat va fi; să ochiul tău hitlean fure, tot trupul întunecat va fi. Să amu lumina ce e întru tine întunecată iaste, aciia untunearecul cu câtu e!

Nimea nu poate a d[oi] domni sluji: sau amu unul va iubi iară altul va urî, şi[12] amu unul va ţinea iară altul a nu-l socoti va începape; nu puteţi lu Dumnezeu sluji şi lu Mamon.

Derept aceaia grăiesc voao: nu vă grijireţi sufletului vostru, ce veţi mânca sau ce veţi bea, nece trupului vostru, în ce vă veţi îmbrăca; au nu nece sufletul mai bunu e de hrană şi trupul de vesminte? Căutaţi spre paserile ceriului, că nu seamănă, nece seaceră, nece adună la jitniţe, şi Tatăl vostru den ceri hrăneaşte iale. Nu seţi voi mai buni de iale?

(Ed. Vladimir Drimba, p. 67–68)

Manuscrisul de la Cociuba Mare

Zisă Domnul ucinicilor săi: „Lumina trupului iaste ochiul. Deaci, de va fi ochiul tău curatu, totu trupul tău va fi luminatu; iară de va fi ochiul tău vicleanu, totu trupul tău va fi întunecatu. Că va întuneca lumina ce-i întru tine, dară întunearecul cu câtu-i mai vârtos!

Nime nu poate[13] a doi domni să slujască[14], că să pre unulu va urî şi pre altulu va iubi, aşea în mânie va cădea; aşea nu puteţi şi lui Dumnezeu să slujiţi şi lui Mamonu, adecă avuţiei.

Pintru aceaea grăiescu voo: nu vă grijireţi sufletulu vostru ce va bea şi ce va mânca şi trupurile voastre[15] în ce le veţi îmbră<ca>; au nu iaste sufletulu mai bunu decâtu hrana şi trupu*l* decâtu îmbrăcămintele? Căutaţi pre pasările ceriului că <…> nice săceră, nice ustenescu, nice strângu în jicniţe, şi Părintele vostru celu din ceriu le hrăneaşte pre însă. Dară voi, au nu sânteţi mai buni de aceastea?

(Vezi Dudaş, *Manuscrisele*, [Partea I], fig. 8)

Cazania lui Varlaam

Dzise Domnul ucenicilor săi: „Lumina trupului iaste ochiul. Deci, de va hi ochiul tău curatu, tot trupul tău va hi luminat, iară de va hi ochiul tău viclean, tot trupul tău va hi întunecat. Că de va hi întunecată lumina ce iaste întru tine, dară întunearecul cu cât mai vârtos!

Nime nu va putea a doi domni să slujască, că sau pre unul va urî şi pre altul va iubi, sau de unul să va ţinea, iară de altul va începape a nu gândi; nu veţi putea şi lui Dumnedzău să slujiţi şi Mamonului, adecă avuţiei.

Pentr-acea grăiesc voauă: nu vă grijireţi cu sufletele voastre ce veţi mânca sau ce veţi bea, nice trupurile voastre cu ce le veţi îmbrăca; că au nu iaste sufletul mai mare decât hrana şi trupul decât îmbrăcămentele? Căotaţi pre pasările ceriului, că nu samănă, nice seaceră, nice strâng în jitniţă, şi Părintele vostru cela din ceriu le hrăneaşte pri-nse. Dară voi, au nu sâmteţi mai buni decât acealea?

(CRV 45, f. 224^{v}/1–225^{r}/11; cf. ed. J. Byck, p. 159)

[12] Tipărit þi în loc de sav.
[13] Scris: _^ţcT.
[14] Scris: sw s[vyaskT.
[15] Scris: e^^{s}saT.

BDD-A6684 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 06:04:16 UTC)

Semnalăm, totodată, un fragment din comentariul pe marginea acestei evanghelii, care prezintă, atât în manuscris, cât şi în *Cazania* lui Varlaam, o versiune asemănătoare:

Manuscrisul de la Cociuba Mare	*Cazania lui Varlaam*
Lumina trupului iaste ochiul. Deaci[16], de va fi ochiul tău curatu, totu trupul tău va fi luminat, iară de va fi ochiul tău rău, tot trupul tău va fi întunecat. Căce ce de ieste sănătos ochiul ce ieste în trupul nostru, vede carele sântu to(a)te faptele ceriului şi a pământului, munţii <...> şi to(a)te adâncurile, lumina, întunearecul <…>, firile ce sântu pre pământ, ochiul le vede şi le cunoaşte. Aşea iaste şi mintea ce să cheamă ochiul sufletului nostru, vede cele văzute şi cele nevăzute.	Lumina trupului iaste ochiul. Deci, de va hi ochiul tău curat, tot trupul tău va hi luminat, iară de va hi ochiul tău orb, tot trupul tău va hi întunecat. Căci că deaca iaste sănătos ochiul ce iaste în trupul nostru, veade chiar toate faptele: ceriul, pământul, munţii, marea, înălţimea, adâncul, lumina, întunearecul şi toate fealiurile copacilor şi pomilor, fierilor şi peştilor, toate ochiul le veade şi le cunoaşte. Aşea şi mentea, ce să chiamă ochiul sufletului nostru, veade ceale vădzute şi ceale nevădzute.
(Dudaş, *Manuscrisele*, [Partea I], p. 75)	(CRV 45, f. 226^{r}/24–226^{v}/8; cf. ed. J. Byck, p. 161)

În *Tâlcul evangheliilor* comentariul respectiv apare într-o formulare complet diferită: „Că mintea voastră în toate lucrurele iaste cum iaste ochiul trupului lumină; şi cum ochiul deaca-l veri strica şi veri orbi, tot trupul tău va pipăi în întunearec”[17].

Celelalte fragmente reproduse de Florian Dudaş nu îşi află corespondent în *Cazania I* coresiană, ci numai în tipăritura ieşeană. Iată două asemenea exemple:

Manuscrisul de la Cociuba Mare	*Cazania lui Varlaam*
fu răpede u(n) sunetu diîn ceriu, cum are sufla u(n) sunetu mare ca u(n) viforu şi împlu to(a)tă casa...	fu de năprasnă un sunet din ceriu, cum are sufla un vânt mare cu vivor şi împlu toată casa
(Dudaş, *Manuscrisele*, [Partea I], p. 75)	(CRV 45, f. 199^{v}/17–200^{r}/1; cf. ed. J. Byck, p. 140–141)
adunaţi sârbi <…> arapi, egipteni, păniuli, diîn Asia, de levi, diîn Rămu, diîn Frighia, diîn Critu…	Era sârbi, ceşi, neamţi, arapi, eghip-teani, şpănioli, din Asia, din Liviia, din Râm, din Frighia, din Crit...
(Dudaş, *Manuscrisele*, [Partea I], p. 75)	(CRV 45, f. 200^{v}/11–14; cf. ed. J. Byck, p. 141)

Din comparaţia celor două versiuni reţinem o serie de diferenţe (omisiuni, lecţiuni greşite, înlocuiri de cuvinte etc.) pe care versiunea manuscrisă le prezintă faţă de versiunea ediţiei ieşene, diferenţe explicabile, de la caz la caz, prin factori care ţin de transmiterea şi receptarea textului-sursă. Posibilitatea întrevăzută, la un

[16] *De aci*, în transcrierea lui Florian Dudaş.
[17] Ed. Vladimir Drimba, p. 68.

BDD-A6684 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 06:04:16 UTC)

moment dat, de Florian Dudaş ca „asemeni tâlcovnicilor anteriori, Varlaam a urmat acelaşi izvor” ca şi copistul manuscrisului bihorean[18] este lipsită de orice temei ştiinţific. Se cunoaşte astăzi foarte bine izvorul celor 32 de duminici de peste an pe care îl urmează traducerea lui Varlaam: *Cazania* lui Kiril Trankvilion-Stavroveţki din 1619[19]. Pe de altă parte, datarea atribuită manuscrisului de la Cociuba Mare, jumătatea secolului al XVII-lea, nu a fost prin nimic probată. Filigranul la care se face referinţă („o floare cu trei lobi încadrată de iniţialele LB, datând de la 1640–1650”)[20] nu a fost reprodus de autor şi nici nu a fost identificat în cataloagele de filigrane existente.

În ceea ce priveşte persoana copistului[21], nu trebuie să fii specialist în paleografia chirilică pentru a constata că între scrierea din acest manuscris şi scrierea din manuscrisele copiate de popa Mihai din nordul Hunedoarei nu există nicio legătură (compară fig. 1 cu fig. 2). Însemnarea de la fila 163 a manuscrisului bihorean („Scris-am eu, popa Mih<ai>”)[22] poate aparţine copistului sau, eventual, unui adnotator ocazional; în ambele ipostaze, acest popă Mih<ai> nu poate fi identificat cu aşa-numitul popă Mihai Românul.

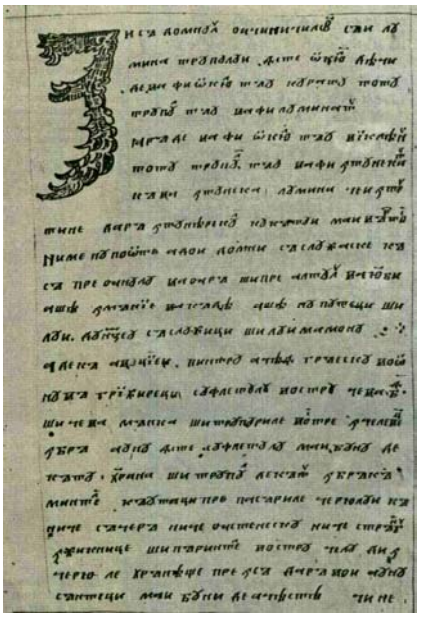

Fig. 1. Filă din manuscrisul de la Cociuba Mare.

Fig. 2. Filă din ms. rom. 4818 (BAR), copiat de Popa Mihai, supranumit „Românul”.

[18] Dudaş, *Manuscrisele*, Partea a II-a, p. 110.

[19] Vezi *Dumenecile preste an şi la praznice domneşti şi la svenţi mari. Cu dzisa şi toată cheltuiala lui Vasile, voievodul şi domnul Ţării Moldovei, din multe scripturi tălmăcită din limba slovenească pre limba românească de Varlaam mitropolitul de Ţara Moldovei.* I. Studiul de Dan Zamfirescu, Bucureşti, 2013, p. 41–47.

[20] Dudaş, *Manuscrisele*, Partea a II-a, p. 110.

[21] Dudaş, *Manuscrisele*, [Partea I], p. 75.

[22] Dudaş, *Manuscrisele*, Partea a II-a, p. 111.

BDD-A6684 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 06:04:16 UTC)

3. O ŞTIRE DIN VREMEA EPISCOPATULUI LUI GHEORGHE DE SÂNGIORDZ ŞI ADEVĂRATA EI SEMNIFICAŢIE

La 14 ianuarie 1568, Gheorghe de Sângiordz, episcopul calvin pentru români, a adresat o scrisoare în limba maghiară bistriţenilor, comunicându-le, printre altele, discuţiile purtate cu preoţii acestora, ajunşi cu întârziere la soborul ţinut la Teiuş. Pasajul referitor la această dezbatere a căpătat, în traducere românească, formulări diferite, în funcţie de autorii care l-au adus în discuţie. La N. Iorga, pasajul sună astfel: „dar din nou am avut cu dânşii o dezbatere din Sf. Scriptură, pe care o aduc scrisă româneşte, dar ei au primit aşa”[23]; cf. „dar Sfatul din nou cu ei din Sf. Scriptură a fost despre un lucru pe care îl aduc scris româneşte; dar şi ei au primit aşa”[24]. Citind aceste rânduri, te poţi întreba dacă forma scrisă încredinţată preoţilor bistriţeni nu a fost reprezentată de un exemplar sau, eventual, mai multe exemplare din *Tâlcul evangheliilor* şi *Molitevnicul românesc*. Căci prin comentariile conţinute pe marginea pericopelor evanghelice, prima scriere poate fi uşor încadrată în sfera „dezbaterii din Sf. Scriptură” la care face referire episcopul calvin[25]. La alţi autori, obiectul discuţiilor purtate de Gheorghe de Sângiordz îl reprezintă „unele învăţături”[26], care la rândul lor ar permite identificarea cu textul *Cazaniei I* coresiene.

Un punct de vedere total diferit în privinţa conţinutului acestor dezbateri îl datorăm lui Juhász István. Pentru acesta, forma scrisă încredinţată preoţilor bistriţeni a fost „o înţelegere asupra a şase puncte privind biserica reformată”[27]. Într-adevăr, textul maghiar sprijină întru totul interpretarea din urmă: *iollehet az gywles megh leot wala, de wyonnan walo tractatosom leon az zent irasbol welek leon hat dologrol kyt olahwl irwa wiznek, de eok ys iowa hattak*[28] „dar din nou am avut cu ei o dezbatere din Sfânta Scriptură despre şase lucruri, pe care o duc scrisă în româneşte, dar şi ei au fost de acord cu ea”[29]. Ce cuprindeau cele „şase lucruri” asupra cărora episcopul calvin perfectase o înţelegere cu preoţii bistriţeni ne putem da seama, fără dificultate, urmărind cele şase articole adoptate în soborul ţinut, un an mai târziu (16 octombrie 1569), la Teiuş sub noul episcop Pavel Tordaş:

[23] *Ştefan cel Mare, Mihai Viteazul şi Mitropolia Ardealului* (extras din „Analele Academiei Române”. Seria II, tom. XXVII, Memoriile Secţiunii Istorice), Bucureşti, 1904, p. 25.

[24] *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, volumul XV. Partea I. *1358–1600*, Bucureşti, 1911, p. 627 (se va cita în continuare DH, XV_1).

[25] Potrivit unei asemenea interpretări, ar trebui să admitem că la data ţinerii soborului (sfârşitul anului 1567 sau începutul anului următor, oricum înainte de 14 ianuarie) tipărirea celor două scrieri fusese încheiată.

[26] Ştefan Meteş, *Istoria Bisericii româneşti din Transilvania*. Volumul I (până la 1698). Ediţia II. Revăzută şi întregită cu 115 ilustraţii, Sibiu, 1935, p. 83; cf. şi Gheorghe I. Moisescu, Ştefan Lupşa şi Alexandru Filipaşcu, *Istoria Bisericii române*. Manual pentru institutele teologice, Bucureşti, 1957, p. 365.

[27] Juhász István. *A reformácio az erdélyi románok között*, Koloszvár, 1940, p. 80; cf. şi Ion Gheţie, Alexandru Mareş, *Originile scrisului în limba română*, Bucureşti, 1985, p. 87.

[28] DH, XV_1, p. 627.

[29] Traducerea aparţine doamnei Maria Pakucs-Willcocks, căreia îi mulţumim şi pe această cale.

BDD-A6684 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 06:04:16 UTC)

1) păstrarea tuturor lucrurilor care, potrivit *Bibliei* („cuvântului lui Dumnezeu", în text) privesc numele şi lauda lui Dumnezeu; 2) interzicerea slujbei pentru sfinţi şi morţi; 3) permisiunea acordată preoţilor de a se căsători a doua oară; 4) datoria preotului de a-i învăţa săptămânal pe credincioşi temeiurile credinţei, *Tatăl nostru* şi *Crezul*; 5) interzicerea împărtăşirii în ceasul morţii a credincioşilor care nu au mers la biserică „să asculte cuvântul dumnezeisc şi să înveţe rugăciunile şi *Crezul*"; 6) scoaterea din rândul preoţilor a celor care nu vor face slujba în limba română[30].

Fără îndoială, punctele 4–6 ne interesează în mod deosebit, întrucât cuprind măsuri în favoarea promovării limbii române în biserică. De altfel, oficierea slujbei în limba română este specificată, în mod expres, şi în scrisoarea adresată bistriţenilor de către Gheorghe de Sângiordz[31].

4. EMENDĂRI NEMOTIVATE

Reuşită sub raportul interpretării grafiei chirilice, ediţia lui Vladimir Drimba surprinde prin numeroase îndreptări care denaturează realitatea unui text cu multiple imperfecţiuni: dezacorduri, omisiuni, traduceri greşite etc. Această tendinţă de a corecta unele greşeli de limbă din cuprinsul celor două scrieri conţinute este vizibilă în destule locuri. Înregistrăm, astfel, în textul stabilit de editor exemple ca: *zic* (p. 73; cf. nota 8: Tip. iiqT), *au tocmit* (p. 93; cf. nota 22: c^k\icT), *înaintea* (p. 112; cf. nota 5: naincW, dar în alt loc, pe aceeaşi pagină, şi forma *naintea* păstrată), *lua-voiu* (p. 118; cf. nota 5: [va e|[a]), *cel viu* (p. 118; cf. nota 9: Tip. qT[vi), *el nici nu aşteaptă* (p. 132; cf. nota 11: Tip. T[x nd niqi afW_ct), *va zice* (p. 139; cf. nota 2: Tip. greşit iisT), *Răspunde-va* (p. 139; cf. nota 3: Tip. aws_dnsT), *lor* (p. 160; cf. nota 40: Tip. [vi), *den* (p. 168; cf. nota 8: Tip. _aT), *au* (p. 170; cf. nota 34: Tip. þi), *vor* (p. 173; cf. nota 19: Tip. ea), *caută* (p. 190; cf. nota 14: kavcT), *rodească* (p. 191; cf. nota 6: Tip. e^SWskt) etc. Fiind mai greu de atribuit tipografilor, aceste erori provin foarte probabil din manuscrisul încredinţat tiparului[32] şi, în consecinţă, trebuiau menţinute în textul ediţiei.

Unele dintre emendări vizează greşeli aparţinând traducerii unor pericope evanghelice, preluate din versiunea *Tetraevanghelului* braşovean din 1561[33]: *aşa*

[30] N. Iorga, *op. cit.*, p. 28–29.

[31] DH, XV_1, p. 627.

[32] Greşelile intervenite la tipar pot fi încadrate, de regulă, în următoarele tipuri: omisiuni de litere, silabe sau chiar de cuvinte (în situaţia din urmă prin *bourdon*) şi culegerea greşită a unei litere, datorită uneori asemănării (vezi, de exemplu, i şi n, t şi p), şi alteori anticipării şi asimilării grafice (nwawSv[x pentru *nărodul*, Udav pentru *fură*).

[33] În exemplele care urmează, siglele utilizate sunt: TE = *Tâlcul evangheliilor* (ed. Vladimir Drimba), CT = *Tetraevanghelul tipărit de Coresi: Braşov 1560–1561 comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Măniceşti*. Ediţie alcătuită de Florica Dimitrescu, Bucureşti, 1963, z = zaceală. Menţionăm că emendările editorului sunt culese cu litere aldine.

BDD-A6684 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 06:04:16 UTC)

amu iaste ***scrisa*** *prorocilor* (Matei, z 3, TE, p. 164; cf. nota 5: skaist, CT: *scris* ***t***), *de* ***ce-ţi*** *vrem ceare să faci noao* (Marcu, z 47, TE, p. 153; cf. nota 5: Tip. qTcT, CT: *cĕ te*), *pren lăuntrul* ***urechilor*** *acului* (Matei, z 79, TE, p. 89; cf. nota 9: Tip. _aTo [wvncav[x daTki[T akv[di, CT: *preo lăūntrūl ūrechile acului*)[34], *E* ***unii*** *mergea, huliia el* (Matei, z 113, TE, p. 162; cf. nota 16: dnv[x, CT: *ūnulx*) etc. Prin felul în care a procedat, editorul a încălcat şi de această dată principiul *un text se reproduce, nu se corectează.*

Nu sunt scutite de îndreptări nici câteva fonetisme viabile în limba epocii, cum ar fi \v (p. 199, nota 7) reprodus *mieu* (p. 199), sw\cx (p. 192, nota 10) reprodus *sânt* (p. 192), eop (p. 145, nota 42, p. 198, nota 36) reprodus *via* (p. 145, 198), deşi, pentru grafia din urmă, în nota 36 se precizează „probabil, pronunţat *vińa* «via»”; cf. şi swe oT (172, nota 8) reprodus *să vie* (p. 172, considerat de editor o formă a verbului *via* „a trăi”), cu toate că grafia cuvântului şi contextul ne fac să credem că aparţine verbului *veni*[35]. Un semn de întrebare se ridică în privinţa grafiei þk^_i (p. 80, nota 34) reprodusă *şchiopi*, probabil sub influenţa interpretării lui O. Densusianu[36]. Dar forma *şcop* a fost înregistrată în afara textelor corsiene[37] şi în *Tetraevanghelul* sibian din 1551–1553[38], iar variantele *şcopeteadze* şi *şcopăta* ale verbului *şchiopăta* au fost întâlnite la unii scriitori moldoveni (Dosoftei, Costache Caragiale)[39]. Editorul este însă inconsecvent şi la p. 121 menţine în text varianta *şcopilor*.

Surprinde, de asemenea, emendarea unor forme morfologice întâlnite şi în alte texte din secolul al XVI-lea şi chiar de după 1600; a se vedea, în acest sens, forma conjunctă de pron. pers. m. 3 pl. [t (p. 158, nota 16, p. 159, nota 32) reprodusă *le* şi forma de gerunziu fivnSx (p. 58, nota 9) reprodusă *ştiind*. De reţinut că *ştiund* apare şi în alte texte, precum *Tetraevanghelul* coresian[40] şi *Varlaam şi Ioasaf* (traducerea lui Udrişte Năsturel)[41]. Nejustificată este şi înlocuirea cuvântului *bogăţăţiile* prin *bogăţiile* (p. 165, nota 28: Tip. Q^\wctRi[T), de vreme ce în notă se admite că acesta este rezultatul contaminării între *bogăţăţile* şi *bogăţiile*.

Ne vom referi în continuare la două comentarii din aparatul critic. Primul însoţeşte grafiile a[x n^a|[T (p. 162, nota 19), a[x þa_cT[T (p. 173, nota 20), a[x caTi[T (p. 56, nota 12). Potrivit editorului, aceste grafii ar fi fost, probabil, tipărite

[34] Pasajul cu emendarea semnalată se repetă la p. 91 (vezi nota 33) şi p. 126 (vezi nota 2).

[35] Vezi în acest sens, Emanuela Buză, *Contribuţii la localizarea* ***Tâlcului evangheliilor*** *şi a* ***Molitvenicului românesc*** *(1567–1568)*, în *Cele mai vechi texte româneşti. Contribuţii filologice şi lingvistice*, coordonator: Ion Gheţie, Bucureşti, 1982, p. 19.

[36] Ovide Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, tome II, Paris, 1938, p. 128.

[37] *Ibidem*.

[38] *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551–1553*. Studiu introductiv filologic de acad. Emil Petrovici. Studiu introductiv istoric de L. Demény, Bucureşti, 1971 (vezi *Indice*, p. 408).

[39] Vezi DLR, s.v. *şchiopăta.*

[40] Vezi indicele ediţiei îngrijite de Florica Dimitrescu.

[41] P. V. Năsturel, *Viaţa sfinţilor Varlaam şi Ioasaf*, Bucureşti, 1904, p. 20, 30, 101.

BDD-A6684 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 06:04:16 UTC)

greşit în loc de *al noaolea, al şaptelea* şi *al treilea*. Se ştie însă prea bine că formele în *-le* ale numeralelor ordinale reprezintă o particularitate a graiurilor nordice.

Al doilea comentariu se referă la cuvântul *fiete* din contextul *Că în deşert şi de fiete <iaste> ispăsenia sau mântuirea omului* (p. 172, nota 14: Tip. UTcT* probabil greşit în loc de *fietece* „orice"; tot textul este neclar). După cum se precizează în text, pasajul precitat aparţine ps. 58, fiind o parafrază a părţii finale a versetului 11, care în versiunea slavonă sună astfel: sdTcn^ s_sTnT q[qxsk^ „în zadar <e> mântuirea omului". Soluţia propusă de Vladimir Drimba este greşită, întrucât în citatul reprodus avem a face cu locuţiunea adverbială *de fiete* „degeaba, în zadar", înregistrată şi în alte texte din zona Banat-Hunedoara[42]; aceasta glosează sintagma *în deşert* (cf. în acelaşi citat glosarea cuvântului *ispăsenia* prin *mântuirea*).

În final, ne vom opri asupra lecţiunii *căutareş* din contextul *Să fărăleage căutareş: Doamne, Doamne, cine va sta?* (p. 54, citat din ps. 129, v. 3). Avem a face cu o formă verbală artificială, limba română necunoscând un condiţional, pers. a II-a sg., de acest fel, cum consideră editorul (vezi nota 41); cf. pasajul respectiv în *Psaltirile* coresiene din 1570 şi 1577: *Să spre fără-leage căutari, Doamne, Doamne, cine va şi sta?* În locul respectiv din *Tâlcul evangheliilor* ne-am fi aşteptat să întâlnim forma verbală *căutari* sau, eventual, *căutare*[43]. Pentru a găsi o explicaţie grafiei kwvcaaTþx, urmează să ne raportăm la forma *căutare*, pe care la un moment dat traducătorul a abandonat-o în favoarea formei *căutaşi* (cf. *previşi* în acelaşi verset din *Psaltirea Hurmuzaki*[44], corespunzător v. sl. naiaiþi „căutaşi, observaşi"). A scris, probabil, þx în continuarea cuvântului kwvcaaT, uitând să-l şteargă pe aT. Considerăm, prin urmare, că în textul ediţiei trebuia să figureze *căutaşi*.

5. IISUS, O LECŢIUNE NEJUSTIFICATĂ

În ediţia *Tâlcului evangheliilor* şi *Molitevnicului rumânesc*, alcătuită de Vladimir Drimba, grafia ïs̃ xs̃ (forma prescurtată pentru notarea numelui Mântuitorului) a fost reprodusă *Iisus Hristos*[45]. Echivalarea ïs̃ = *Iisus* menţionată şi în *Nota asupra ediţiei*[46], nu a mai fost întâlnită în alte ediţii consacrate textelor româneşti din secolul al XVI-lea[47].

[42] Ion Gheţie, Al. Mareş, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1974, p. 258–259, Ion Gheţie, *Baza dialectală a românei literare*, Bucureşti, 1975, p. 225, 231, 252.

[43] Coresi, *Psaltirea slavo-română (1577) în comparaţie cu psaltirile coresiene din 1570 şi din 1589*. Text stabilit, Introducere şi Indice de Stela Toma, Bucureşti, 1976, p. 545.

[44] *Psaltirea Hurmuzaki*. I. Studiu filologic, studiu lingvistic şi ediţie de Ion Gheţie şi Mirela Teodorescu, Bucureşti, 2005, p. 198.

[45] *Op. cit.*, p. 39, 40, 41, 42 etc.

[46] *Ibidem*, p. 26.

[47] Vezi indicii de cuvinte ale următoarelor ediţii: *Tetraevanghelul* coresian din 1561 (ed. Florica Dimitrescu; formele *Ïsūs, Isusu, Isuse* consemnate în indice nu există în realitate, fiind

BDD-A6684 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 06:04:16 UTC)

Interpretarea oferită de Vladimir Drimba acestei grafii nu este susținută de datele care ne stau la dispoziție. După cum se ştie numele a cărui pronunție *Isus* este astăzi generală în limba română[48] apare în textele vechi româneşti sub forma abreviată ѷѕ, preluată din textele slavone. Este o prescurtare prin contracție, care reține prima şi ultima literă a numelui: *I<su>s*. Teoretic, grafia precitată poate acoperi şi lecțiunea *I<isu>s*; cf. gr. Ἰησους, sl. ꙗисоусъ Numai că interpretarea din urmă este dezmințită de exemplele din vechile texte româneşti în care numele Domnului nu este prescurtat, ci reprodus integral: ѧсѣ (*Codicele Bratul*, 1559–1560[49], *Fragmentul liturgic*, 1609–1618[50]), ѕдѣ (*Legenda duminicii*, 1601)[51], ісѵѣ, ісдѣ (*Codicele Bratul*)[52], ѕ<ѵ>ѕѵ[(*Cântec la Crăciun*, 1600-1650)[53], ѧѕѵѕѵ[ві (*Sfetilnele cu cele 11 evanghelii*, 1595–1610[54], 1640–1644[55], sfârşit sec. XVII[56]), ѕѵѕѵ[ві (*Sfetilnele cu cele 11 evanghelii*, 1742)[57]. Deşi exemplele de acest fel sunt rarisime, realitatea pe care o exprimă nu poate fi contestată: copiştii textelor amintite scriau cuvântul cum îl rosteau, cu un singur *i*. Pronunțarea *Isus* şi redarea numelui în scris prin sigla ѷѕ au pătruns la români odată cu adoptarea liturghiei slave în biserică[58]. Slavii meridionali rosteau acest *nomina sacra Isus* încă din secolul al XI-lea, după cum stau mărturie unele exemple din vechile texte slavone:

tipărite ѷѕ), *Liturghierul lui Coresi*. Text stabilit, studiu introductiv şi indice de Al. Mareş, Bucureşti, 1969, *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu. 1551–1553*. Studiu introductiv filologic de Emil Petrovici. Studiu introductiv istoric de Ludovic Demény, Bucureşti, 1971, *Codicele Voronețean*. Ediție critică, studiu filologic şi studiu lingvistic de Mariana Costinescu, Bucureşti, 1981, *Texte româneşti din secolul al XVI-lea.* I. *Catehismul lui Coresi.* II. *Pravila lui Coresi.* III. *Fragmentul Todorescu.* IV. *Glosele Bogdan.* V. *Prefețe şi epiloguri*. Ediții critice de Emanuela Buză, Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Ion Gheție, Alexandra Roman Moraru, Florentina Zgraon. Coordonator Ion Gheție, Bucureşti, 1982, *Palia de la Orăştie. 1581–1582*. Text – Facsimile – Indice. Ediție îngrijită de Viorica Pamfil, Bucureşti 1968 (de urmărit în facsimile trimiterile din indice), *Codex Sturdzanus*. Studiu filologic, studiu lingvistic, ediție de text şi indice de cuvinte de Gheorghe Chivu, Bucureşti 1993; cf. C. Dimitriu, *Codicele popii Bratul (1559–1560). Grafie şi fonetică, morfologia, vocabularul, textul facsimilat, indice de cuvinte şi forme româneşti*, Iaşi, 2005, în al cărui indice prescurtările ѧмѕ şi ѧѣѕ sunt interpretate greşit *Ii<su>s.*

[48] ALR II, Sibiu, 1940, p. 94.

[49] Vezi *Codicele Bratul*. Ediție de text de Alexandru Gafton, Iaşi, 2003, p. 165/10.

[50] Vezi indicele din *Codex Sturdzanus* (ed. Gheorghe Chivu).

[51] *Ibidem*.

[52] Vezi *Codicele Bratul* (ed. Alexandru Gafton), p. 174/6 şi 267/20.

[53] M. Gaster, *Chrestomatie română*, vol. I, Leipzig–Bucureşti, 1891, p. 137.

[54] Biblioteca Județeană Braşov, nr. inv. 2872, f. 89^{r}.

[55] BAR, ms. rom. 4818, f. 167^{v}.

[56] BAR, ms. rom. 5458, f. 51^{v}.

[57] BAR, ms. rom. 4851, f. 42^{r}.

[58] Ovide Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, Tome premier, Paris, 1901, p. 261, Alexandru Rosetti, *Istoria limbii române*, I. *De la origini până la începutul secolului al XVII-lea*, Bucureşti, 1986, p. 285, 286, 290; cf. Eugen Munteanu (*Un caz de inconsevență ortografică cu motivație confesională:* ***I(i)sus H(Ch)ristos***, în seria *Conferințele Academiei Române*, Bucureşti, 2008, p. 10) care consideră că în perioada pătrunderii cuvântului în limba română forma sa ar fi fost *Iisus.*

BDD-A6684 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 06:04:16 UTC)

-sdsa, isds^e^\w, isds^ed (*Codex Suprasliensis*, secolul al XI-lea)[59], isds^ei (*Evanghelia lui Radomir*, secolul al XIII-lea)[60]; cf. însă, tot în secolul al XI-lea, scrierea cu doi *i* în *Evanghelia lui Ostromir* (1057), text de redacție răsăriteană: ї-sw[61]. Spre sfârşitul secolului al XVI-lea şi la începutul secolului al XVII-lea, tipăriturile ruseşti şi ucrainene înregistrează ambele lecțiuni (una potrivit pronunției, alta conform etimonului grecesc)[62], situație care va fi soluționată, în favoarea scrierii numelui cu doi *i*, prin reformele patriarhului Nikon al Moscovei din 1655[63]. În scrierile religioase româneşti, soluția din urmă este adoptată un secol mai târziu, fiind identificabilă, în primul rând, în tipăriturile moldoveneşti. În locul vechii abrevieri їс, editorii moldoveni recurg acum la abrevierile іїс şi іїсw (*Bucvar*, Iaşi, 1755[64], *Apostol*, Iaşi, 1756[65], *Evanghelie*, Iaşi, 1762[66], *Molitvenic*, Iaşi, 1764[67]). De remarcat faptul că versiunile muntene şi blăjene ale acestor scrieri recurg în continuare la abrevierea їс; cf. *Triodionul* tipărit la Râmnic în 1777 în care înregistrăm noua abreviere іїсw[68]. În concluzie, românii au pronunțat în trecut ca şi astăzi numele Mântuitorului cu un singur *i* (Isus) şi au început să aplice, cu destulă inconsecvență, noua soluție ortografică, a scrierii cu doi *i*, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea[69].

6. SCURTE CONSIDERAȚII LEXICALE

La o parcurgere rapidă a celor două scrieri reunite de tipăritura coresiană, reținem, în primul rând, câteva cuvinte neînregistrate de dicționarele limbii române:

curvarnică adj. f. „specific curvei”: *va fi ruşine şi de cuvintele meale în ruda aceasta curvarnica şi păcătoasă...* (p. 148). Cuvânt creat, probabil, pe teren românesc: *curvar* + *-nic*.

---

[59] Gcaa^Qw[Vaaski aTqnik. Tom I *a-n*, Sofia, 1999, p. 687 (s.v. isdsw, -a) şi p. 688 (s.v. isdsw gawsc^sw).

[60] Радмила Угринова-Скаловска, Зденка Рибарова, *Радомирово евангелие*, Скопје 1988, p. 442 (f 166c/16).

[61] Josip Hamm, *Staroslavenska čitanka*, Zagreb, 1960, p. 43.

[62] Макарiи, епископа Тамбовскаго и Шацкаго, *Исторiя русскаго раскола извѣстнаго подъ именемъ старообрядства* (изданiе второе), Санктпетербургъ, 1858, p. 85–87.

[63] И. Ф. Каптерев, *Патрiархъ Никонъ и царъ Алексiй Михайловичъ*, Томъ первый, Сергiевъ Посадъ 1909, p. 171; cf. p. 266, Alexandr Varona, *Tragedia schismei ruse*, Bucureşti, 2002, p. 109–110.

[64] BAR, CRV 294, f. 4[r], f. 12[r], 17[r].

[65] BAR, CRV 296, f. 1[r], 2[r].

[66] BAR, CRV 330, f. 3[r], coloanele 1 şi 2.

[67] BAR, CRV 338, f. 9, 596, 607 etc.

[68] Eugen Munteanu, *op. cit.*, p. 13.

[69] Menționăm înregistrarea cu totul sporadică a abrevierii іїсw (~ іїс) în *Triodul Penticostar*, tipărit la Târgovişte în 1649 (CRV 55; un exemplu, f. 22[v]) şi în *Molitvenicul* tipărit la Râmnic în 1747 (CRV 259; un exemplu, f. 11[r], preluat şi în ediția blăjeană a cărții din 1757; vezi CRV 306, p. 14).

BDD-A6684 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 06:04:16 UTC)

galileanin s.m. „din Galileia, galilean”: *Şi tu erai cu Iisus galileaninul* (p. 160). Etimon: sl. Va[i[T{ninx „idem”.

nazarianin s.m. „din Nazaret, nazarian”: *Aciia eu şi acesta cu Iisus nazarianinul*[70] (p. 160). Etimon: sl. naiaa{ninw „idem”.

patriercaş s.m. „patriarh”: *Papistaşii şi patriercaşii, loru le pare că foarte îmblă bine în porâncile lu Dumnezeu şi într-a bătrânilor* (p. 84). Cuvânt format din *patriarc*[71]*+-aş*; cf. *patriarşii* (p. 155, 179).

porobocel s.m. „prunc”: *Derept aceaia ocă, acest porobocel în rugăciunea noastră să-l dăruim lu Dumneze*u... (p. 194). Cuvânt format din *poroboc* + *-el*.

Datorită rarităţii atestărilor, notăm şi cuvântul *necrezuţie* „necredinţă”: *El poate dezbrăca de pre noi năravul dracului şi lu Adam păcatele, necrezuţia şi blăstemul legiei* (p. 166). *Crezuţie* şi *necrezuţie* au fost înregistrate numai în *Palia* de la Orăştie[72], text provenind din aceeaşi arie dialectală în care s-a efectuat şi traducerea *Tâlcului evangheliilor*[73].

Pentru istoricul denumirii *patriarhiei*, atragem atenţia asupra cuvântului *patrierşie* „demnitate de patriarh; patriarhie”: *Iară amu gem şi suspină creştinii..., şi patrierşia vând pre bani...* (p. 143). Instituţia respectivă a fost denumită la început de români *patrierşie* (variantă *patriarşie*), denumire care s-a continuat până spre sfârşitul secolului al XVII-lea, când şi-a făcut apariţia termenul actual *patriarhie* (variantă *patrierhie*)[74].

7. SINTAGMA *CREDINŢĂ DEREAPTĂ*

În omilia *La Schimbarea la faţă a Domnului, la liturghie*, se discută, pe marginea pasajului din *Evanghelia după Matei*, XVII, v. 1–9, despre felul în care credinciosul poate obţine „spăsenie sufletului”. Cu acest prilej, se aminteşte teza reformată referitoare la dobândirea mântuirii numai prin credinţă (*sola fide*): *cum numai cu credinţă dereaptă putem cuprinde şi dobândi iertăciunea păcatelor şi veselia sau viiaţa de veac*[75]. Reţinem şi fraza imediat următoare, *Ce aceaia credinţă dereaptă iaste darul lu Dumnezeu poate avea numai acela cui va fi dat şi dăruit de sus, de la Dumnezeu*[76], din care transpare resortul reformat al credinţei, harul sau graţia divină; vezi reluarea aceleiaşi idei în *Molitevnicul rumânesc: botezul trebuiaşte să-l ia omul la sine cu credinţă dereaptă, care credinţă iaste cel*

[70] Tip. naiaaaninv[x, cu al treilea a în loc de {, ca urmare a unei asimilări grafice.

[71] Pentru care vezi Gheorghe Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru, *Dicţionarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421–1760)*, Bucureşti, 1992, p. 266.

[72] *Palia de la Orăştie* (ed. Viorica Pamfil), p. 359 şi 431 (indice de cuvinte).

[73] Ion Gheţie, *Unde s-a tradus întâia* ***Cazanie*** *coresiană?*, în „Limba română”, XIX, 1970, nr. 2, p. 121–127, Emanuela Buză, *Contribuţii la localizarea* ***Tâlcului evangheliilor*** *şi* ***Molitvenicului, românesc***, p. 13–36.

[74] Vezi DLR, s.v. *patriarhie.*

[75] Ed. Vladmir Drimba, p. 175.

[76] *Ibidem*.

BDD-A6684 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 06:04:16 UTC)

dar mare a lu Dumnezeu[77]. Semnificația acordată în tipăritura coresiană sintagmei *credință dereaptă* va trebui înregistrată de lexicografi.

TÂLCUL EVANGHELIILOR
(L'EXPLICATION DES ÉVANGILES)
ET
MOLITVENICUL ROMÂNESC
(RECUEIL DE PRIÈRES ROUMAINES). NOTES PHILOLOGIQUES

(Résumé)

Portantes sur ces deux écrits publiés par Coresi, les notes de l'auteur traitent des sujets variables: 1) la soi-disant présence d'une prière archiépiscopale dans le *Molitevnic* (l'hypothèse de Zamfira Mihail); 2) la relation, également fictive, entre le text imprimé et le texte manuscrit de Cociuba Mare (l'hypothèse de Florian Dudaş); 3) la vraie signification d'une nouvelle appartenant à l'épiscopat de Georges de Sângiordz; 5) la leçon *Iisus*; 6) les mots qui ne sont pas consignés dans les ouvrages lexicographiques; 7) le sytangme *la vraie croyance*.

Cuvinte-cheie: molitvă arhierească, *Cazania* lui Varlaam, Gheorghe de Sângiordz, lecțiunea *Iisus*, *credință dreaptă*.
Mots-clés: prière archiépiscopale, *Recueil d'homélies* de Varlaam, Georges de Sângiordz, *la leçon Iisus, la vraie croyance*.

Institutul de Lingvistică
„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti"
al Academiei Române
Bucureşti, Calea 13 Septembrie nr. 13

Cristinel Sava

OBSERVAȚII ÎN LEGĂTURĂ CU DATAREA CELEI MAI VECHI VERSIUNI ROMÂNEŞTI A ***CUVÂNTULUI LUI IPOLIT***

1. INTRODUCERE

Din secolul al XVIII-lea, ni se păstrează un text intitulat *Cuvântul lui Ipolit, papa al Romei, pentru sfârşitul lumii şi pentru Antihrist şi pentru a doua venire a Domnului nostru I<su>s H<risto>s*[1]. El reprezintă traducerea românească a unei

[77] *Ibidem*, p. 194.

[1] Acesta este titlul textului în varianta prescurtată, pe care o discutăm în articolul de față. În varianta integrală, titlul este *Cuvânt a sf<â>ntului sf<i>nțit mucenic Ipolit, papa de Roma, pentru sfârşitul lumii şi pentru Antihrist şi pentru a doao venire a Domnului nostru I<su>s Hr<is>tos*.

BDD-A6684 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 06:04:16 UTC)